

A Spatial-Physical Approach to Rediscovering the Identity of Neystanak Historical Settlement¹

Samira Kalantar Neystanaki², Avidah Kamrani³, Sajad Moazen⁴

Received: 2025-09-21 , Accepted: 2026-01-02

DOI: 10.22034/rau.2026.2072344.1252

Abstract

This study examines the historical village of Neystanak, located in the Nain region of central Iran, as a representative example of rural settlements that encapsulate deep-rooted layers of spatial, architectural, and cultural identity. Villages in central Iran, particularly those located in arid regions, have historically acted as vital carriers of indigenous knowledge, religious traditions, and vernacular architecture. Over time, however, such settlements have undergone significant changes due to modernization, urban expansion, population shifts, and environmental pressures. These changes have threatened the continuity and visibility of their unique identities. In this context, the present research aims to rediscover and reinterpret the foundational elements of Neystanak's identity by systematically analyzing historical documents that reflect both its physical structure and its intangible cultural characteristics.

The research adopts a qualitative, interpretive methodology primarily based on the content analysis of historical-descriptive sources. Among these, particular emphasis is placed on travelogues, which offer not only descriptive accounts of physical structures but also rich narrative insights into the lived experiences, social practices, and collective memories of local populations as observed by travelers over several centuries. The travel accounts used in this study span a

1. This paper extracted from the dissertation of the first author (Samira Kalantar Neystanaki) titled "Revitalization Plan for the Ababafi Axis and Mohammadiyah Square with an Approach to Reviving Social Traditions" by guidance of the second author (Dr. Avidah Kamrani) and advice of the third author (Dr. Sajad Moazen), which was presented in the Iran University of Science and Technology university (2025).

2. Master's Student in Conservation and Revitalization of Historic Buildings and Urban Fabrics, with a specialization in Urban Heritage Preservation, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology (IUST), Tehran, Iran.

Email: S-kalantar@iust.ac.ir

 0009-0000-6889-3747

3. Assistant Professor in the Department of Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology (IUST), Tehran, Iran (Corresponding author).

Email: avidahkamrani@iust.ac.ir

 0000-0003-1707-5239

4. Assistant Professor in the Department of Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology (IUST), Tehran, Iran.

Email: sajadmoazen@iust.ac.ir

 0000-0003-2999-7652

broad temporal scope—from the Safavid period (16th–18th centuries) through the Qajar era and into the early Pahlavi period—providing an evolving picture of how Neystanak was perceived and experienced over time. In addition to travelogues, the research includes complementary primary documents such as waqf (endowment) deeds and historical maps, which further enrich the analysis by offering diverse perspectives on land use, spatial organization, and socio-religious institutions. In total, 32 primary historical sources were collected, organized, and analyzed systematically.

We coded the qualitative data in MAXQDA using open, axial, and thematic coding to ensure analytical depth and methodological consistency through structured content analysis. Through this process, recurring patterns and themes were identified, enabling the researchers to classify the information into four primary dimensions: physical, social, environmental, and economic. These dimensions serve as the analytical framework for understanding the multiple facets that shape Neystanak's identity as a historical rural settlement. Rather than treating these aspects in isolation, the study examines how they interact and overlap, reinforcing a layered and dynamic sense of place identity.

The physical dimension emerged as the most dominant category across the sources. Numerous references were made to the village's architectural landmarks and infrastructure, including qanats (underground irrigation channels), castles, mosques, caravanserais, and road networks. These elements were described not only as functional components of rural life but also as symbolic structures that embodied collective memory, social order, and cultural continuity. The consistent appearance of these features in diverse sources suggests their central role in shaping Neystanak's physical and symbolic landscape. Their survival and repetition in the written record highlight their function as anchors of identity within the changing rural context.

The social and cultural dimension revealed additional layers of meaning embedded within community life. Historical documents emphasized the influence of religious figures, local customs, and communal rituals that characterized Neystanak's spiritual and social environment. References to pious individuals, gatherings at religious sites, and the general demeanor of the village's inhabitants underscore the importance of religious and moral values in structuring daily life. These social components were critical in fostering cohesion, transmitting knowledge, and sustaining a sense of belonging across generations. Moreover, the presence of notable cultural and scholarly figures associated with Neystanak further reinforced its status as a village with rich intellectual and spiritual traditions.

The environmental dimension focused on the village's interactions with its arid, challenging natural surroundings. The sources described how the built environment of Neystanak—its compact layout, use of local materials, and orientation of buildings—was carefully adapted to climate constraints, including limited rainfall, intense sunlight, and temperature fluctuations. The reliance on qanats for water supply, the use of narrow alleys to create shade, and the construc-

tion of earthen buildings with thick walls all reflect a vernacular architectural response to ecological realities. These features demonstrate the integration of environmental knowledge into spatial practices and further contribute to the settlement's enduring identity.

The economic dimension highlighted the role of agriculture and trade in sustaining the village. Farming, enabled by the qanat system, provided the primary livelihood for residents. At the same time, Neystanak's location along historic caravan routes enabled it to serve as a modest yet important node in regional trade networks. The movement of goods and people through the village not only supported local economic activity but also facilitated cultural exchange and exposure to broader societal influences. These interactions enhanced the village's economic resilience and underpinned the viability of its religious and educational institutions.

By synthesizing findings from these four dimensions, the study constructs a holistic understanding of Neystanak's spatial and cultural identity. It argues that identity in rural contexts is not merely a product of static architectural forms or isolated cultural practices. Instead, it emerges from the continuous interplay between physical structures, social relationships, environmental adaptations, and economic systems—all of which are documented and reflected in the historical sources examined.

The findings also underscore the analytical potential of travelogues and similar narrative documents. These sources provide rich qualitative data that allow for the reconstruction of historical experiences, the spatial perception of outsiders, and the internal dynamics of the settlement. As such, they are invaluable tools for researchers interested in historical geography, heritage studies, and the anthropology of place. The narratives not only capture visual descriptions but also contextualize spatial practices and community behaviors, thus offering multi-layered insights into identity formation.

In conclusion, the study demonstrates that the qualitative and systematic analysis of historical documents—particularly travelogues—can meaningfully contribute to the understanding, preservation, and revitalization of rural heritage. By identifying the elements that have shaped and sustained Neystanak's identity over time, the research provides a foundation for heritage-based planning and conservation strategies that are informed by both tangible and intangible dimensions of place. These insights may also apply to similar rural settlements across Iran and other parts of the world where traditional structures and narratives intersect to form complex identities.

Keywords: Identity, Rural settlement, Spatial analysis, Travelogue, Vernacular heritage, Neystanak.

بازشناسی هویت سکونتگاه تاریخی نیستانک با رویکرد تحلیل کالبدی- فضایی^۱

سمیرا کالانتر نیستانکی^۲، آویده کامرانی^۳، سجاد مؤذن^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲

DOI: 10.22034/rau.2026.2072344.1252

چکیده

سکونتگاه‌های تاریخی ایران، به‌ویژه در نواحی مرکزی کشور، لایه‌های متنوعی از هویت مکانی و فرهنگی را در خود جای داده‌اند که به‌مرور زمان و تحت تأثیر دگرگونی‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی در معرض فراموشی و زوال قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر با تمرکز بر روستای تاریخی نیستانک در شهرستان نائین و با هدف شناسایی و واکاوی مؤلفه‌های هویت‌بخش این بافت، به تحلیل محتوای کیفی اسناد و منابع تاریخی پرداخته است. در این راستا، ۳۴ منبع معتبر شامل سفرنامه‌های دوره‌های صفوی تا پهلوی، وقف‌نامه‌های محلی و نقشه‌های تاریخی، گردآوری و در چارچوب روش تحلیل محتوای کیفی با بهره‌گیری از نرم‌افزار (MAXQDA) بررسی و کدگذاری شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که عناصر کالبدی-فضایی نظیر قلعه، قنات، مسجد جامع و مسیرهای کاروانی، بیشترین بسامد را داشته و به عنوان شاخص‌ترین مؤلفه‌ها در تثبیت ساختار فضایی و شکل‌دهی سیمای معماری روستا نقش آفرینی کرده‌اند. در کنار این عوامل، مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی همچون حضور و نفوذ شخصیت‌های دینی و فرهنگی، انسجام اجتماعی و روابط همبسته میان ساکنان نیز سهم چشم‌گیری در تقویت هویت مکانی داشته‌اند. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که اسناد تاریخی، به‌ویژه سفرنامه‌ها، ظرفیتی ارزشمند برای بازخوانی ابعاد کالبدی و اجتماعی سکونتگاه‌های تاریخی دارند و می‌توانند مبنایی علمی و کاربردی برای تدوین راهبردهای حفاظت، احیا و برنامه‌ریزی در بافت‌های روستایی تاریخی فراهم سازند. چنین رویکردی زمینه ارتقای فهم هویت مکان و انتقال آن به نسل‌های آینده را نیز ممکن می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: هویت مکانی، سکونتگاه تاریخی، نیستانک، سفرنامه، تحلیل محتوای کیفی، معماری روستایی

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «طرح ساماندهی محور عبادی‌ها و میدان محمدیه با رویکرد احیاء سنت‌های اجتماعی» است که با راهنمایی نگارنده دوم (نویسنده مسئول) و مشاوره نگارنده سوم در سال ۱۴۰۴ در دانشگاه علم و صنعت ایران ارائه شده است.

۲. کارشناس ارشد رشته مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی، گرایش حفاظت و مرمت میراث شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

Email: S-kalantar@iust.ac.ir

0009-0000-6889-3747

۳. استادیار رشته مرمت، گروه مرمت دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: avidehkamrani@iust.ac.ir

0000-0003-1707-5239

۴. استادیار رشته مرمت، گروه مرمت دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

Email: sajadmoazen@iust.ac.ir

0000-0003-2999-7652

مقدمه

در مطالعات معماری، جغرافیا و انسان‌شناسی، «هویت مکان» به عنوان مفهومی میان‌رشته‌ای، ناظر بر پیوندهای ذهنی، کالبدی و فرهنگی میان انسان و محیط زیست او تلقی می‌شود. اندیشمندانی همچون ادوارد رلف (۱۹۷۶) با نظریه «تجربه زیسته مکان»، بی‌فو توان (۱۹۷۷) با مفهوم «دل‌بستگی مکانی»، و کریستین نوربرگ شولتز (۱۹۸۰) با نظریه «روح مکان»، بر لایه‌های متنوعی از ارتباط انسان با فضا و محیط پیرامونی تأکید داشته‌اند. به‌ویژه در بسترهای سنتی و تاریخی، این هویت مکانی از خلال عناصر کالبدی، روابط اجتماعی، معیشت بومی و مناسبات فرهنگی بازتاب می‌یابد و در شکل‌گیری حافظه جمعی مؤثر است.

در ایران، سکونتگاه‌های روستایی به عنوان خاستگاه‌های تمدنی و فرهنگی، واجد لایه‌های متعددی از هویت‌اند که در جریان مدرنیزاسیون، مهاجرت و تحولات زیست‌محیطی با تهدید زوال مواجه شده‌اند. در این میان، روستای تاریخی نیستانک (واقع در شهرستان نائین استان اصفهان)، با برخورداری از ویژگی‌هایی چون قلعه، قنات، مسجد جامع، موقعیت جغرافیایی کاروان‌رو، و حضور شخصیت‌های برجسته فرهنگی-مذهبی، نمونه‌ای شاخص برای بازخوانی هویت مکانی در بستر روستا به شمار می‌رود.

در بازشناسی هویت سکونتگاه‌های تاریخی، استفاده از منابع غیررسمی نظیر سفرنامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و نقشه‌های قدیمی می‌تواند به عنوان ابزار تحلیلی ارزشمند عمل کند. این منابع که از منظر مطالعات گفتمانی واجد ظرفیت‌های توصیفی و تحلیلی‌اند، امکان‌واکوی عناصر مختلف کالبدی، اجتماعی، محیطی و اقتصادی سکونتگاه‌ها را از دریچه تجربه تاریخی فراهم می‌سازند.

با توجه به خلأ مطالعات نظام‌مند در بهره‌گیری از متون توصیفی برای تحلیل هویت مکانی در روستاهای مرکزی ایران، این پژوهش می‌کوشد با تمرکز بر اسناد تاریخی مرتبط با نیستانک، مؤلفه‌های هویت‌بخش را استخراج و تبیین نماید. پرسش اصلی آن است که:

سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی چه تصویری از عناصر هویت‌ساز در روستای نیستانک ارائه می‌دهند و کدام مؤلفه‌ها در شکل‌گیری این هویت برجسته‌ترند؟ همچنین این تحقیق می‌کوشد به این سؤالات پاسخ دهد.

– کدام مؤلفه‌های کالبدی، اجتماعی، محیطی و اقتصادی در این منابع برجسته‌اند؟

– چگونه می‌توان از این داده‌ها، الگویی مفهومی برای بازشناسی هویت سکونتگاه‌های تاریخی ایران استخراج کرد؟

رویکرد تحلیل فضایی-کالبدی به عنوان یکی از رویکردهای کارآمد در مطالعات معماری، شهرسازی و جغرافیای تاریخی، قابلیت بازشناسی ساختار سکونتگاه‌ها از طریق اسناد تاریخی را داراست. در این مدل، عناصر فیزیکی (نظیر فضاهای معماری، شبکه ارتباطی، عناصر شاخص و ساختار سکونت) در پیوند با مؤلفه‌های محیطی، اجتماعی و عملکردی مورد بررسی قرار می‌گیرند. بهره‌گیری از متون توصیفی مانند سفرنامه‌ها، به عنوان منابع حاوی اطلاعات میدانی غیررسمی، امکان تحلیل کالبدی فضاهای تاریخی را از خلال روایت‌های عینی فراهم می‌سازد (Carmona et al., 2003) (Conzen, 2004).

در سال‌های اخیر، پژوهشگرانی مانند بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۴) و حسینی‌زاده مهرجردی (۱۳۹۶) نیز با استفاده از سفرنامه‌ها به تحلیل مؤلفه‌های کالبدی و هویتی سکونتگاه‌های تاریخی پرداخته‌اند. بنابراین، بازخوانی سفرنامه‌ها در چارچوب مدل فضایی-کالبدی، نه تنها امکان بازسازی ساختار معماری و فضایی سکونتگاه‌های فراموش‌شده را فراهم می‌سازد، بلکه به شناسایی لایه‌های هویتی و معنایی فضا نیز یاری می‌رساند.

روستای نیستانک

روستای نیستانک از توابع شهرستان نائین، اگرچه امروز در زمره روستاهای کم‌جمعیت و تا حدی فراموش‌شده منطقه قرار گرفته، اما ردپای تاریخی و شواهد کالبدی آن حکایت از پیشینه‌ای کهن و نقش قابل توجه در شبکه روستاهای اقماری نائین دارد. امروزه بافت روستا ترکیبی از خانه‌های خشتی و سازه‌های نیمه‌فعال است که بسیاری از آنها در حال فرسایش تدریجی‌اند. با وجود کاهش جمعیت ساکن، ساختار فضایی روستا همچنان قابل خوانش است؛ مسیر اصلی ورودی، محله مرکزی، بقایای فضاهای خدماتی و کشاورزی، و اراضی پیرامونی که بیانگر اقتصاد سنتی مبتنی بر کشاورزی کم‌آب و دامداری سبک بوده است.

اهمیت نیستانک را می‌توان در پیوند آن با تاریخ نائین و نظام سکونتگاهی کویر مرکزی جست‌وجو کرد. همان‌گونه که حسینی‌زاده مهرجردی (۱۳۹۶) در خوانش معماری تاریخی

گزارش‌ها اشاره کرد که با استفاده از مقایسه تطبیقی میان منابع مختلف و انتخاب روایت‌های مستندتر تلاش شده تا دقت علمی حفظ شود.

پیشینه تحقیق و جایگاه سفرنامه‌ها در بازشناسی سکونتگاه‌های تاریخی

در دوره قاجار، به دلیل گشایش‌های سیاسی، روابط بین‌المللی و توسعه راه‌های ارتباطی، ایران شاهد حضور گسترده سیاحان و سفرنامه‌نویسان خارجی بود. این افراد با اهداف گوناگون، اعم از تجاری، علمی، دیپلماتیک یا ماجراجویانه به ایران سفر کرده و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه، گزارش و یادداشت‌های مکتوب ثبت کردند. بخش زیادی از این آثار بعدها به زبان فارسی ترجمه شده و به عنوان منابع ارزشمند تاریخی در اختیار پژوهشگران قرار گرفته‌اند.

برخی از این سفرنامه‌ها حاصل بازدیدهای گسترده از بخش‌های مختلف ایران بوده و اطلاعات نسبتاً کاملی درباره وضعیت اجتماعی، اقتصادی و کالبدی سکونتگاه‌ها ارائه داده‌اند؛ مانند آثار سرجان ملکم، اوژن فلاندن یا جکسن. در مقابل، گروهی دیگر از سیاحان تنها از مناطقی محدود بازدید داشته و توصیفات مختصر و کلی از وضعیت مناطق ارائه داده‌اند.

با این حال، باید توجه داشت که دسترسی به همه سفرنامه‌های نوشته شده درباره ایران، به‌ویژه در مورد مناطق کوچک‌تر نظیر نیستانک، همواره ممکن نبوده و بسیاری از این منابع به دلیل پراکندگی، زبان اصلی یا شرایط آرشیوی، در دسترس پژوهشگران ایرانی قرار نداشته‌اند. از معدود منابع موجود، می‌توان به سفرنامه‌های باربارو (۱۴۷۷م)، سرجان ملکم (۱۸۰۰م)، دروویل (۱۸۲۸م)، اوژن فلاندن (۱۸۴۰م)، کارلاسرنا (۱۸۴۸-۱۸۹۶م)، چریکوف (۱۸۵۲م)، پولاک (۱۸۶۰م)، براون (۱۸۸۸م) و جکسن (۱۹۱۰م) اشاره کرد که اطلاعاتی ارزشمند درباره ویژگی‌های کالبدی و اجتماعی مناطق ایران ارائه کرده‌اند.

در خصوص بازشناسی عناصر هویت‌بخش سکونتگاه‌های تاریخی از منظر سفرنامه‌ها، پژوهش‌های محدودی در ایران انجام شده است. از جمله می‌توان به مطالعه حسینی‌زاده مهرجردی (۱۳۹۶) اشاره کرد که با تحلیل سفرنامه ابراهیم جکسن، مؤلفه‌های هویت‌بخش معماری و شهرسازی شهر یزد

منطقه یزد نشان می‌دهد، روستاهای کویری معمولاً با شبکه قنات، سامانه‌های دفاعی ساده و سازمان فضایی منسجم تعریف می‌شوند؛ ویژگی‌هایی که در نیستانک نیز قابل مشاهده است. همچنین بررسی‌های مردم‌نگارانه منطقه ناین مانند پژوهش بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۴) درباره اسناد سفرنامه‌ها نشان می‌دهد که روستاهای پیرامونی ناین در دوره‌های مختلف، نقش ایستگاهی و پشتیبان در مناسبات اجتماعی-اقتصادی داشته‌اند؛ نقشی که نیستانک نیز در گذشته از آن برخوردار بوده است.

با وجود تغییرات اقلیمی، مهاجرت و کاهش فعالیت‌های اقتصادی، هویت کالبدی نیستانک هنوز ظرفیت احیا و خوانش تاریخی دارد. سازمان فضایی منسجم، مصالح بومی، و بستر فرهنگی ویژه ناین، این روستا را به نمونه‌ای ارزشمند از بافت‌های کویری با قابلیت مستندسازی و مرمت تبدیل کرده است؛ هرچند وضعیت فعلی آن نیازمند اقدام‌های حفاظتی و برنامه‌ریزی برای جلوگیری از تداوم فرسایش است.

روش تحقیق

این پژوهش از نوع مطالعات کیفی و مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی است. گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی-کتابخانه‌ای انجام شده و تمرکز اصلی بر تحلیل محتوای کیفی متون تاریخی به‌ویژه سفرنامه‌های مرتبط با منطقه ناین و روستای نیستانک است.

جامعه پژوهش شامل ۳۴ سند تاریخی مشتمل بر سفرنامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و نقشه‌های قدیمی است که از قرون نهم هجری قمری تا قرن چهاردهم هجری شمسی را در بر می‌گیرند. معیار انتخاب منابع، میزان دقت در توصیف عناصر کالبدی و اجتماعی و در دسترس بودن نسخه‌های کامل بوده است.

فرایند تحلیل داده‌ها شامل سه مرحله بوده است:

۱. استخراج گزاره‌های کلیدی مرتبط با عناصر هویتی از متون
۲. کدگذاری باز و محوری در قالب چهار محور: کالبدی، اجتماعی، محیطی و اقتصادی
۳. تحلیل روابط درونی مؤلفه‌ها با استفاده از نرم‌افزار^۳ (MAX-QDA) نسخه ۲۰۲۲ به منظور ساختاردهی داده‌ها و یافتن الگوهای تکرارشونده

از محدودیت‌های تحقیق می‌توان به دشواری دسترسی به برخی اسناد، تنوع زبان‌ها و ترجمه‌ها، و وجود تناقض در برخی

باغ‌های خیابان قزوین با تکیه بر اشعار عبدی بیگ، اسفنجاری کناری و علیخانی دهقی درباره فضای فراموش شده صحنه در اصفهان، و بازخوانی شهر خوی در دوره صفوی توسط جعفری و بلیان اصل (۱۳۹۵) نمونه‌هایی از استفاده هدفمند از اسناد توصیفی و سفرنامه‌ها در مطالعات شهری و روستایی ایران است. علاوه بر این، نیک‌زاد در تحلیل وقف‌نامه حاجی رجبعلی برای مسجد جامع میبد، و رجب‌زاده در بررسی سفرنامه‌های ژاپنی درباره ایران، توانسته‌اند نقش اسناد تاریخی در شناسایی مؤلفه‌های هویتی معماری و شهرسازی را تبیین کنند. (جدول ۱) با وجود این تلاش‌ها، همچنان جای خالی مطالعات موردی دقیق بر سکونتگاه‌های روستایی کمتر شناخته شده نظیر نیستانک احساس می‌شود. پژوهش حاضر با تکیه بر تحلیل محتوای سفرنامه‌های موجود، سعی دارد این خلأ دانشی را در ارتباط با مؤلفه‌های هویت‌بخش روستای نیستانک پر کند و

را بازخوانی کرده است. ابرقویی و منصور (۱۳۹۸) در پژوهشی دیگر، مؤلفه‌های سازمان فضایی شهرهای ایرانی پس از اسلام را با استناد به سفرنامه‌های قرون نهم تا چهاردهم هجری قمری تحلیل کرده‌اند.

بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۴) با رویکردی کمی-محتوایی، سفرنامه‌های ترجمه شده سیاحان انگلیسی درباره ایران را بررسی نموده و تحلیل موضوعی از محتوای آنها ارائه داده‌اند. در همین راستا، مهرا، بیگدلی و ادریسی، در پژوهشی به تحلیل اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های دوره صفویه و قاجار پرداخته‌اند که تصویری از الگوهای فرهنگی و اجتماعی گذشته ایران ارائه می‌دهد. افزون بر این، مطالعاتی همچون تحقیق رضائی آشتیانی (۱۳۹۴) درباره سیمای تاریخی شهر فرح‌آباد ساری، تحلیل حسن‌لی و نادری (۱۳۹۲) درباره شهر کهن ری در بوف کور، پژوهش آل‌هاشمی درباره بازخوانی

جدول ۱. جدول تطبیقی مطالعات مرتبط با تحلیل سفرنامه‌ها در سکونتگاه‌های تاریخی ایران.

نویسنده / سال / شماره انتشار نشریه یا ناشر	عنوان پژوهش	نوع منبع	روش تحقیق	محدوده مکانی	یافته‌های کلیدی	نماینده با تحقیق حاضر
حسینی‌زاده مهرجردی (۱۳۹۷) / نشریه مطالعات ملی / دوره ۱۹ / شماره ۱	مقاله بازخوانی عناصر هویت‌بخش معماری شهر یزد در سفرنامه جکسن	سفرنامه	تحلیل محتوای تاریخی	یزد	تحلیل مؤلفه‌های هویتی یزد	تمرکز بر یزد، فاقد تحلیل روستایی
ابرقویی فرد و منصور (۱۴۰۰) / نشریه منظر / دوره ۱۳ / شماره ۵۵	مقاله تحلیل سازمان فضایی شهرهای ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌ها	سفرنامه	محتوای تطبیقی	شهرهای اسلامی	تحلیل تحول ساختار فضایی	فاقد تمرکز روستایی
بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۸) / نشریه دانش‌شناسی / شماره ۶	مقاله تحلیل محتوای سفرنامه‌های سیاحان انگلیسی	سفرنامه	تحلیل موضوعی-کمی	ایران	تحلیل رویکرد فرهنگی سیاحان	فاقد تمرکز مکانی خاص
مهرا، بیگدلی و ادریسی (۱۳۹۷) / نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی / سال ۸ / شماره ۲۹	مقاله تحلیل اخلاق اجتماعی در سفرنامه‌های اروپایی	سفرنامه	تحلیل محتوای توصیفی	ایران (فرهنگی)	تبیین الگوهای اخلاقی	فاقد بعد کالبدی-فضایی
نیک‌زاد (۱۳۹۹) / نشریه معماری اقلیم گرم و خشک / دوره ۸ / شماره ۱۱	مقاله بازخوانی وقف‌نامه حاجی رجبعلی بر مسجد جامع میبد، از دریچه تاریخ معماری	وقف‌نامه	تحلیل اسناد تاریخی	میبد	تحلیل ابعاد معماری وقف‌نامه	تمرکز بر سند مکتوب، بدون سفرنامه
آل‌هاشمی (۱۳۹۱) / نشریه باغ نظر / سال ۹ / شماره ۲۲	مقاله خیابان قزوین: حضور باغ در شهر؛ بازخوانی خیابان قزوین با تکیه بر اشعار عبدی بیگ و سایر مکتوبات موجود	شعر و اسناد تاریخی	تحلیل تاریخی-ادبی	قزوین	تحلیل کالبدی-فرهنگی خیابان	شهری، نه روستایی
جعفری و بلیان اصل (۱۳۹۳) / نشریه پژوهشنامه تاریخ / سال ۹ / شماره ۳۵	مقاله بازخوانی تاریخی شهر خوی در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطرافچی از دیدگاه سیاحان	سفرنامه + نقاشی تاریخی	تحلیل تطبیقی	شهر خوی	بازسازی ساختار فضایی	فاقد تمرکز بر سکونتگاه روستایی
Kia (2013) / Harvard University Press	Article: Social Encounters in 19th-century Travelogues between Iran and India	سفرنامه	تحلیل اجتماعی-تاریخی	فلات ایران-هند	تحلیل معنای سفر اجتماعی	تمرکز بر روابط فرهنگی، نه مکان خاص
Vahdat (2017) eBook Published London	Book: Occidental Perceptions of European Architecture in Persian Travel Diaries	سفرنامه	تحلیل محتوای فرهنگی	ایران (قرن ۱۹)	تحلیل برداشت ایرانیان از معماری اروپایی	فاقد تمرکز بر مکان خاص یا روستا

الگوهای فرهنگی محلی نمود یافته است. پژوهش‌هایی چون حیبی (۱۳۸۶) و نوفل و همکاران (۱۳۸۸) بر این نکته تأکید دارند که پایداری هویت مکانی در سکونتگاه‌های ایرانی، مرهون انسجام بین شکل کالبدی و مناسبات اجتماعی فرهنگی است.

۲. هویت فضایی فرهنگی سکونتگاه‌های روستایی ایران
سکونتگاه‌های روستایی در ایران، به‌ویژه آنهایی که در مسیرهای تاریخی و مناطق کویری واقع شده‌اند، واجد ویژگی‌های منحصر به فردی در حوزه هویت مکان‌اند. این هویت، نه فقط در عناصر فیزیکی همچون خانه‌های خشتی، کوچه‌باغ‌ها، قنوت، مسجد جامع و قلعه‌ها بازتاب یافته، بلکه در سبک زندگی، آداب اجتماعی، آیین‌ها و نظم اجتماعی-دینی ساکنان نیز نمود یافته است.

مطالعاتی چون (Cloke 2003) و (Bell & Lyall 2002) نشان داده‌اند که سکونتگاه‌های روستایی، علاوه بر ساختار فضایی، حامل لایه‌های فرهنگی و خاطره محورند که در مواجهه با مدرنیزاسیون و مهاجرت، با تهدید زوال هویت روبه‌رو می‌شوند. در ایران نیز پژوهش‌هایی نظیر شعبانی و همکاران (۱۳۹۹) به چالش تداوم هویت فضایی در برابر تحولات اقتصادی و اجتماعی پرداخته‌اند.

بر این اساس، درک هویت مکانی سکونتگاه‌های تاریخی روستایی، مستلزم تحلیل هم‌زمان مؤلفه‌های کالبدی و اجتماعی، در بستر تاریخی-فرهنگی آنهاست. روستاهایی نظیر نیستانک که دارای ساختار معماری تاریخی، سازمان اجتماعی بومی و حضور شخصیت‌های دینی و عرفانی بوده‌اند، بستر مناسبی برای این نوع تحلیل‌ها فراهم می‌کنند.

۳. سفرنامه‌ها به مثابه منابع گفتمانی بازشناسی فضا و هویت

سفرنامه‌ها و متون توصیفی تاریخی، یکی از غنی‌ترین منابع شناخت فضا، فرهنگ و زیست اجتماعی سکونتگاه‌های تاریخی هستند. برخلاف متون رسمی یا آرشیوی، سفرنامه‌ها اغلب از زاویه دید بی‌واسطه نگاشته شده‌اند و روایت‌هایی از مکان را با تکیه بر تجربه زیسته یا مشاهده مستقیم ارائه می‌دهند.

در چارچوب نظریه‌های مطالعات فرهنگی-فضایی، این متون در قالب فضای گفتمانی (Discursive Space) تحلیل می‌شوند؛ جایی که راوی، با استفاده از ابزار زبان، فضای

الگویی برای مطالعات مشابه در سطح ملی فراهم آورد. بررسی پیشینه پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که تحلیل سفرنامه‌ها به عنوان منابع دست اول تاریخی، رویکردی پذیرفته شده در بازخوانی هویت مکانی سکونتگاه‌های ایرانی بوده است. پژوهش‌های متعددی در این حوزه بر شهرهای بزرگ و یا عناصر فرهنگی-اجتماعی کلان تمرکز داشته‌اند. با این حال، مطالعات مستقلی که به تحلیل عناصر هویت‌بخش در سکونتگاه‌های کوچک‌تر و به‌ویژه روستاهای تاریخی پرداخته باشند، بسیار اندک است.

در این میان، روستای نیستانک به‌رغم پیشینه غنی کالبدی، فرهنگی و تاریخی خود، تاکنون مورد مطالعه مستقلی قرار نگرفته است. پژوهش حاضر با تمرکز بر بازخوانی مؤلفه‌های هویت‌بخش نیستانک بر اساس تحلیل محتوای سفرنامه‌های تاریخی، سعی دارد این خلأ دانشی را پر کرده و الگویی برای توسعه مطالعات مشابه در زمینه حفاظت و احیای هویت روستاهای تاریخی ایران ارائه دهد.

مباحث نظری

۱. هویت مکانی در معماری و شهرسازی

هویت مکانی به عنوان مفهومی بنیادین در مطالعات میان‌رشته‌ای معماری، جغرافیا، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی، به پیوند ادراکی، حسی و کالبدی انسان با مکان اشاره دارد. این مفهوم از دهه ۱۹۷۰ به‌طور گسترده در آثار پژوهشگرانی چون ادوارد رلف (Relph, 1976) و بی-فو توان (Tuan, 1977) مطرح شده است. رلف با طرح نظریه «تجربه زیسته مکان»، بر تجربه اصیل انسانی از فضا تأکید داشت، درحالی‌که توان مفهوم (Topophil-ia) را برای بیان رابطه عاطفی انسان با مکان به کار برد.

کریستین نوربرگ شولتز (۱۹۸۰) نیز در نظریه معروف خود یعنی روح مکان (Genius Loci)، بر این باور بود که هویت مکان، در تعامل عناصر کالبدی با زمینه‌های فرهنگی و معنایی شکل می‌گیرد. او تأکید داشت که تداوم عناصر معماری بومی، متناسب با اقلیم و سنت، برای پایداری هویت ضروری است. همچنین کوین لینچ (۱۹۶۰) در نظریه «تصویر ذهنی شهر»، با تأکید بر عناصر ادراکی چون لبه‌ها، مسیرها، نقاط عطف و محله‌ها، مکان را به مثابه ساختاری ذهنی و قابل درک تفسیر می‌کند.

در سنت معماری ایرانی نیز، هویت مکانی به صورت درهم‌تنیده با ساختارهای اجتماعی، نظام‌های معیشتی، و

معرفی اسناد تاریخی (سفرنامه‌ها)

سفرنامه‌هایی که به ایران پرداخته‌اند، اقلیم‌های گوناگون از شمال تا جنوب و شرق تا غرب کشور را پوشش داده‌اند و بسته به خاستگاه و اهداف سیاحان، موضوعاتی همچون سیاست، روابط دیپلماتیک، نظامی‌گری، تجارت، جغرافیا، معماری، هنر، آداب و رسوم، و زندگی روزمره را در بر می‌گیرند. برای نمونه، سفرنامه یزد و کرمان به قلم مؤلفی ناشناس در دوران ناصرالدین‌شاه، شرحی از مسیر رفت و برگشت تهران به کرمان است که در آن به دو مسیر کاشان-اصفهان اشاره شده و در بازگشت نیز به مسیر یزد، نائین، اصفهان پرداخته، هرچند بخشی از اطلاعات مسیر بازگشت در دسترس نیست (بی‌نا، ۱۴۰۰: ۸۰-۱۳). سفرنامه‌های متعددی به مناطق مرکزی ایران، به‌ویژه نائین و روستای نیستانک، اشاره داشته‌اند که از جمله آنها می‌توان به آثار صفا السلطنه نائینی، ریچارد گیبونز، ماکسیم سیرو، بلاغی، افضل‌الملک، امامی نائینی، زواره‌ای، کرمانی، جعفریان و همچنین سفرنامه‌های شاهزاده خانم قاجاری و عالیه خانم شیرازی اشاره کرد. این منابع در بازه‌هایی از دوران صفوی تا حال حاضر نوشته شده‌اند و حاوی اطلاعاتی درباره ساختارهای کالبدی، مسیرهای کاروانی، وضعیت اجتماعی و اقتصادی نواحی مورد نظر هستند.

با هدف تمرکز بر منابعی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به مسیرهای منتهی به نائین و نیستانک پرداخته‌اند، در این پژوهش ۲۵ اثر سفرنامه‌ای و اسنادی، گزینش و مورد استفاده واقع شد.

تحلیل محتوای متون و نتایج آن

در بررسی نمونه‌های سفرنامه‌ای، شواهد مستقیمی از حضور عناصر مختلف مشاهده می‌شود. برای نمونه، در سفرنامه‌ای آمده است: «چهارشنبه هشتم: صبح وارد نیستانج (مغرب نیستانک) گردیدم. نیستانج از آثار برزو، نبیره رستم دستان است. اینجا در عهد سلاطین عجم، نیزار و محل شکار گراز بوده.

فرهنگی، اجتماعی و کالبدی را بازنمایی می‌کند. ادوارد سعید (۱۹۷۸) و دریک گرگوری (۲۰۰۰) در آثار خود، نشان داده‌اند که روایت فضا در متون سفرنامه‌ای، هم بازتاب نگاه نویسنده و هم حامل اطلاعاتی پنهان از مناسبات قدرت و فرهنگ بومی است. در مورد ایران، سفرنامه‌هایی از نویسندگانی مانند سرجان ملک، اوژن فلاندن، جکسن، باربارو و پولاک، تصویری غنی از ساختار شهری و روستایی در دوره‌های قاجار و قبل از آن ارائه داده‌اند. همچنین پژوهش‌هایی چون بنی‌اقبال و حیدری (۱۳۸۴) و حسینی‌زاده مهرجردی (۱۳۹۶) نشان داده‌اند که سفرنامه‌ها قابلیت استخراج مؤلفه‌های کالبدی، فرهنگی و حتی سبک زندگی را دارند و می‌توانند به عنوان اسناد تحلیلی در بازشناسی هویت مکان مورد استفاده قرار گیرند.

چارچوب مفهومی پژوهش

بر اساس مبانی نظری، هویت مکانی متشکل از لایه‌های کالبدی، اجتماعی، محیطی و اقتصادی است که از طریق تجربیات زیسته، حافظه جمعی و نمادهای فضایی شکل می‌گیرد (Relph, 1976; Tuan, 1977; Norberg-Schulz, 1980).

در این پژوهش، سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی به‌منابه منابع گفتمانی در بازنمایی لایه‌های هویت مکانی نیستانک به کار گرفته شده‌اند. به‌واسطه تحلیل محتوای کیفی، این منابع قادرند عناصر چهارگانه هویت را بازتاب دهند که در «جدول ۲» به آنها اشاره گردید.

سفرنامه‌ها در این میان، به عنوان «متن گفتمانی» نه فقط واقعیت‌های مکانی، بلکه برداشت و نگرش ناظران تاریخی را نیز منتقل می‌کنند. از این‌رو، تحلیل آنها می‌تواند لایه‌های عمیق‌تری از هویت مکان را بازبایی کند که در داده‌های رسمی مغفول مانده‌اند.

جدول ۲. جدول چارچوب مفهومی.

محور تحلیلی	مؤلفه‌های اصلی شناسایی شده	پیوند نظری
کالبدی	مسجد، قلعه، قنات، کاروان‌سرا، راه، محدوده	روح مکان - گنیوس لوسی
اجتماعی	تقوا، علمای محلی، تعامل اجتماعی، باور دینی	حافظه جمعی - هویت فرهنگی
محیطی	نیزار، اقلیم، موقعیت طبیعی، شکارگاه	تجربه زیسته - توپوفیلیا
اقتصادی	معیشت، پیشه‌های سنتی، اقتصاد محلی	اقتصاد مکان - پایداری بومی

سرنجام، با تحلیل آماری داده‌های استخراج‌شده از منابع تاریخی، الگوی کلی زیر به دست آمد:

- عنصر کالبدی شامل مواردی چون حدود، مسجد، قنات، قلعه، رباط، راه، و کاروان‌سراها.
- عنصر اجتماعی با مؤلفه‌هایی چون اشخاص، رفتار اجتماعی، دین‌داری، و تعداد سکنه.
- عنصر محیطی شامل ویژگی‌های فضایی، اقلیم، و موقعیت طبیعی.
- عنصر اقتصادی شامل معیشت، پیشه‌های سنتی، و محصولات کشاورزی.

یافته‌های تحقیق

در پژوهش حاضر، مجموعه‌ای از ۳۴ سند شامل ۲۳ کتاب، ۲ مقاله و ۹ نقشه تاریخی با موضوعات مرتبط با منطقه نائین و به‌ویژه روستای نیستانک مورد تحلیل محتوای کیفی قرار گرفت. با بهره‌گیری از نرم‌افزار^۴ (MAXQDA)، محتوای این منابع در چهار محور اصلی «عنصر کالبدی»، «عنصر اجتماعی»، «عنصر محیطی» و «عنصر اقتصادی» کدگذاری شد. داده‌ها با روش کدگذاری باز، محوری و موضوعی بررسی و فراوانی کدها نیز استخراج شد. «جدول ۳» نمونه‌ای از کدهای به‌دست آمده از متون را به‌تفکیک سند، نوع عنصر و تعداد کدهای شناسایی‌شده نمایش می‌دهد. همچنین در «تصویر ۱» نمودار درختی کدهای اصلی و فرعی در هر محور ارائه شده است. «جدول ۴» نیز به صورت آماری، فراوانی هر عنصر را نشان می‌دهد.

برزو، قناتی در دو فرسخی اینجا کنده که هنوز آب دارد ولی چون تنقیه درستی نکرده‌اند، جاری نیست. قلعه نیستانک را نیز برزو برپا نموده و مسجد جامع از بناهای عمر بن عبدالعزیز است...». این روایت، هم‌زمان به «عناصر کالبدی» (قلعه، قنات، مسجد) و «محیطی» (نیزار، محل شکار) و نیز «اجتماعی» (نسبت تاریخی با شخصیت‌های حماسی و دینی) اشاره دارد. در بخش دیگری، نویسنده مسیر طبیعی گذرگاه‌های قهساره به اردستان را این‌گونه شرح می‌دهد: «دهکده‌ها پراکنده هستند و راه به‌طور طبیعی از این رشته‌خانه‌ها می‌گذرد... نیستانک، نیسیان و قهساره قرار دارند... راه فرعی از نیستانک به فاخند می‌رسد و به جاده اردستان - نائین متصل می‌شود...». این نقل‌قول، یکی از مستندترین نشانه‌های «جایگاه ارتباطی نیستانک» در شبکه ارتباطی منطقه است که با «عنصر محیطی» و «کالبدی» در پیوند مستقیم است. همچنین در سفرنامه‌های متأخرتر آمده است: «در شمال غربی نائین و در جنوب ظفرقند، روستای نیستانک قرار گرفته است. این روستا به دلیل واقع شدن بر سر راه، خانه‌هایی به سبک جدید دارد و اغلب مردم به کارهای خدماتی روی آورده‌اند. نیستانک از گذشته، دانشوران و فضلا و پرهیزگاران را در دامن خود پرورده است...» که آشکارا به «تحول کالبدی روستا» و «وضعیت اجتماعی معاصر آن» اشاره دارد. معرفی علمایی همچون محمدحسن نیستانکی که آثار متعددی در معارف اسلامی برجا نهاده، و نیز حاجی حسین نیستانجی، عارف قاجاری، نمونه‌هایی از «ریشه‌داری فرهنگی و دینی در ساختار هویتی» نیستانک است.

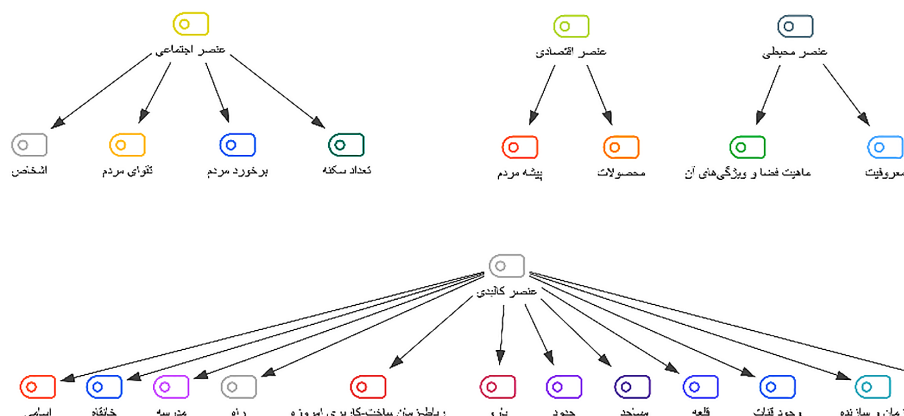
جدول ۳. جدول حاصل از تحلیل محتوای اسناد.

ردیف	عنوان سند	نوع سند	دوره تاریخی	کلیدواژه	تعداد کدهای استخراجی
۱	تاریخ یزد	کتاب	خلافت مستکفی سوم سلیمان بن محمد عباسی	عنصر کالبدی- خانقاه	۱
۲	نکته‌یابی از وقفنامه جمع‌الخیرات	مقاله	ایلخانیان	عنصر کالبدی- خانقاه	۱
۳	سفرنامه جوزافا باربارو (سفر به ایران)	کتاب	صفوی	عنصر کالبدی- اسامی	۱
۴	هفت اقلیم	کتاب	صفوی	عنصر کالبدی- کاروان‌سرا	۱
۵	اسناد موقوفات اصفهان (اسناد صفویه تا حال حاضر)	کتاب	صفویه- قاجار	عنصر اجتماعی- اشخاص عنصر کالبدی- حدود، اسامی، وجود قنات	۴
۶	سفرنامه ریچارد گیبونز	کتاب	قاجار	عنصر کالبدی- کاروان‌سرا، حدود، اسامی؛ عنصر اجتماعی- تعداد سکنه، برخورد مردم؛ عنصر محیطی- ویژگی فضا	۸
۷	سفرنامه جلال‌الملک (جعفرقلی خان اعتمادی)	کتاب	قاجار	عنصر کالبدی- حدود	۱
۸	سه روز به آخر دریا	کتاب	قاجار	عنصر محیطی- ویژگی فضا	۱

ادامه جدول ۳. جدول حاصل از تحلیل محتوای اسناد.

ردیف	عنوان سند	نوع سند	دوره تاریخی	کلیدواژه	تعداد کدهای استخراجی
۹	چادر کردیم رفتیم تماشا	کتاب	قاجار	عنصر محیطی - ویژگی فضا ۳؛ عنصر کالبدی - حدود، مساجد؛ عنصر اجتماعی-تقوای مردم ۲؛ عنصر اقتصادی-محصولات	۸
۱۰	سفرنامه گزارش کویر (صفاء السلطنه نائینی)	کتاب	قاجار	عنصر کالبدی-زمان و سازنده، وجود قنات، قلعه، مساجد ۲، حدود، بارو، رباط؛ عنصر محیطی-معروفیت و ویژگی فضا؛ عنصر اجتماعی-تقوای مردم	۱۱
۱۱	سفرنامه‌های حج قاجاری	کتاب	قاجار	عنصر محیطی - ویژگی فضا ۳؛ عنصر کالبدی-رباط، حدود، مساجد؛ عنصر اجتماعی-تقوای مردم ۲؛ عنصر اقتصادی-محصولات	۹
۱۲	روزنامه سفر حج، عتبات و دربار ناصری	کتاب	قاجار	عنصر اقتصادی-محصولات	۱
۱۳	خاطرات زندگی صبحی و تاریخ: بانی‌گری و بهایی‌گری	کتاب	قاجار-پهلوی	عنصر اجتماعی-اشخاص	۱
۱۴	تاریخ نائین و فرهنگ تاریخ نائین	کتاب	قاجار-پهلوی	عنصر کالبدی-رباط، خانقاه	۲
۱۵	فرنامه اصفهان (سفرنامه اصفهان)	کتاب	پهلوی	عنصر کالبدی-حدود؛ عنصر محیطی - ویژگی فضا عنصر اقتصادی-محصولات	۴
۱۶	راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها	کتاب	پهلوی	عنصر محیطی - ویژگی فضا؛ عنصر کالبدی - حدود، راه، وجود قنات؛ عنصر اجتماعی-تعداد سکنه	۵
۱۷	آثار ملی اصفهان	کتاب	پهلوی	عنصر کالبدی-قلعه، رباط	۲
۱۸	فرهنگ جغرافیایی ایران-استان اصفهان	کتاب	پهلوی	عنصر کالبدی-وجود قنات، حدود، مدرسه، راه؛ عنصر اقتصادی-محصولات و پیشه مردم؛ عنصر محیطی - ویژگی فضا؛ عنصر اجتماعی-تقوای مردم، تعداد سکنه	۹
۱۹	اطلال پارس	مقاله	پهلوی	عنصر کالبدی- حدود، قلعه،	۲
۲۰	سیمای نائین	کتاب	حال حاضر	عنصر اجتماعی-اشخاص ۴، تقوای مردم؛ عنصر کالبدی- مساجد، حدود؛ عنصر اقتصادی-پیشه مردم	۸
۲۱	نائین قدیم	کتاب	قاجار-پهلوی-حال حاضر	عنصر کالبدی - حدود، راه، قلعه، مساجد، کاروان‌سرا، وجود قنات؛ عنصر اجتماعی-تعداد سکنه، تقوای مردم، اشخاص	۱۰
۲۲	تاریخ اصفهان	کتاب	حال حاضر	عنصر کالبدی-حدود، اسامی	۲
۲۳	اعلام اصفهان	کتاب	حال حاضر	عنصر اجتماعی-اشخاص	۱
۲۴	سبزیوشان	کتاب	حال حاضر	عنصر کالبدی-کاروان‌سرا،	۱
۲۵	الرسائل والمسائل	کتاب	حال حاضر	عنصر اجتماعی - اشخاص	۱
۲۶	نقشه خلیج فارس - آمستردام - ۱۶۴۰	نقشه	صفویه	عنصر کالبدی-حدود	۱
۲۷	نقشه عتیقه قدیمی امپراتوری ایران خلیج فارس، دریای سرخ، شبه جزیره عربستان و تارتاری	نقشه	صفویه	عنصر کالبدی-حدود	۱
۲۸	نقشه منطقه محدود شبه جزیره عربستان، دریای سرخ	نقشه	صفویه	عنصر کالبدی-حدود	۱
۲۹	نقشه آنتیک خلیج فارسی ۱۷۶۴	نقشه	صفویه	عنصر کالبدی-حدود	۱
۳۰	نقشه بارنولمیوس آسیای صغیر، مصر، بین‌النهرین و ایران	نقشه	قاجار	عنصر کالبدی-حدود	۱
۳۱	اطلس جهانی جغرافیا منطبق با معاهدات صلح ۱۹۱۹-۱۹۲۱	نقشه	قاجار	عنصر کالبدی-حدود	۱
۳۲	ایران، افغانستان، بلوچستان	نقشه	قاجار	عنصر کالبدی-حدود	۱
۳۳	ماکسیم سیرو	نقشه	پهلوی	عنصر کالبدی-حدود	۱
۳۴	مسعود کیهان	نقشه	پهلوی	عنصر کالبدی-حدود	۱

تصویر ۱. نمودار درختی حاصل از دسته‌بندی عناصر.

در مجموع، عنصر کالبدی با ۶۳ کد، بیشترین بسامد را داشته است، سپس عنصر اجتماعی با ۲۰ کد، عنصر محیطی با ۱۰ کد و در نهایت عنصر اقتصادی با ۶ کد در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند.

«جدول ۳» نمونه‌ای از استخراج کدهای اصلی و فرعی از متون مطالعه‌شده را نشان می‌دهد. این جدول شامل عنوان سند، نوع سند، دوره تاریخی، کلیدواژه‌های شناسایی شده و تعداد کدهای استخراجی برای هر سند است. داده‌های این جدول، مبنای تحلیل‌های آماری و تفسیری در مراحل بعدی پژوهش قرار گرفته‌اند.

– **مؤلفه‌های کالبدی (۶۳ کد):** بیشترین فراوانی، مربوط به مؤلفه‌های کالبدی است که نشان از تمرکز چشم‌گیر اسناد تاریخی بر توصیف عناصر فیزیکی روستا دارد. عناصری همچون قلعه، قنات، مسجد جامع، خانقاه، کاروان‌سرا، راه‌ها و محدوده کالبدی، به صورت مستقیم در متون مختلف اشاره شده‌اند. این عناصر نه تنها در تثبیت ساختار فضایی نیستانک نقش داشته‌اند؛ بلکه به عنوان نمادهای تاریخی و امنیتی شناخته می‌شوند. برای نمونه، سفرنامه‌ای به تأسیس قلعه نیستانک توسط «برزو» اشاره دارد و ساخت مسجد جامع را به دوره خلافت عمر بن عبدالعزیز نسبت می‌دهد؛ امری که هویت مذهبی و تاریخی روستا را تقویت می‌کند.

– **مؤلفه‌های اجتماعی (۲۰ کد):** اسناد مورد بررسی همچنین به

جدول ۴. کدهای استخراج شده از متون مورد بررسی.

عناصر شاخص کدهای اصلی	فراوانی کدهای اصلی	کدهای اختصاصی به هر عنصر کدهای فرعی	فراوانی کدهای فرعی
عناصر اجتماعی	۲۰	اشخاص	۹
		تقوای مردم	۶
		برخورد مردم	۱
		تعداد سکنه	۴
عناصر اقتصادی	۶	پیشه مردم	۲
		محصولات	۴
عناصر محیطی	۱۰	ویژگی‌های فضا	۹
		معروفیت	۱
عناصر کالبدی	۶۳	اسامی	۸
		خانقاه	۳
		مدرسه	۱
		راه	۳
		رابطه - زمان ساخت - کاربری امروزه	۵
		بارو	۲
		حدود	۲۰
		مساجد	۶
		قلعه	۴
		وجود قنات	۵
		زمان و سازنده	۱
کاروان‌سرا	۵		
تعداد کل فراوانی کدها	۹۹		

آن، حضور شخصیت‌های دینی، رفتارهای جمعی و انسجام اجتماعی، لایه‌های فرهنگی و معنوی هویت نیستانک را بازتاب داده‌اند.

تحلیل محتوای کیفی با بهره‌گیری از نرم‌افزار (MAXQ-DA)، امکان استخراج نظام‌مند مؤلفه‌ها و شناسایی پیوندهای میان آنها را فراهم آورد. این شیوه نشان داد که می‌توان از منابع توصیفی و تاریخی به‌مثابه گنجینه‌هایی برای شناخت لایه‌های پنهان هویتی بهره برد. نتایج پژوهش با نظریه‌هایی چون «روح مکان» نوربرگ شولتز و «تجربه زیسته مکان» ادوارد رلف، هم‌خوانی دارد و تأکید می‌کند که هویت مکانی، تلفیقی از عناصر ملموس (فضا، معماری، ساختار) و ناملموس (خاطره، فرهنگ، تجربه) است.

موقعیت ارتباطی نیستانک در مسیر ناین-اردستان، سنت‌های معیشتی و فضایی، و میراث دینی-تاریخی روستا، همگی در شکل‌گیری این هویت نقش داشته‌اند. در عین حال، روش به‌کاررفته در این مطالعه-تحلیل کیفی اسناد توصیفی تاریخی-می‌تواند به عنوان رویکردی نوین برای بازشناسی هویت روستاهای دیگر مورد استفاده قرار گیرد.

با توجه به ماهیت کیفی پژوهش و تمرکز بر منابع متنی تاریخی، پژوهش حاضر توانست ابعادی از هویت مکان را در یک سکونتگاه روستایی کمتر مطالعه شده بازنمایی کند. با این حال، برای تعمیق و گسترش این مسیر، پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده قابل طرح است:
- گسترش تحلیل محتوای سفرنامه‌ها و منابع تاریخی در دیگر مناطق روستایی با بافت فرهنگی مشابه، به‌ویژه در نواحی مرکزی ایران.

- ترکیب روش تحلیل متنی با داده‌های میدانی، همچون مصاحبه‌های قوم‌نگارانه و تحلیل معماری موجود، برای ایجاد تصویری جامع‌تر از هویت مکانی.

- بهره‌گیری از تکنیک‌های سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) و نقشه‌های تحلیلی، بر پایه داده‌های تاریخی، برای بازسازی شبکه‌های ارتباطی و فضایی سکونتگاه‌ها.

- توجه به مؤلفه‌های ناملموس مانند آداب، سنت‌ها، گویش محلی و حافظه جمعی، در کنار شواهد کالبدی، به‌منظور بازخوانی لایه‌های پنهان هویت فرهنگی.

- بررسی ظرفیت سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی در مطالعات آموزش محور، به‌ویژه در حوزه آموزش میراث فرهنگی بومی.

رفتارهای جمعی، باورهای مذهبی، و شخصیت‌های اثرگذار در روستا پرداخته‌اند. تکرار عباراتی نظیر «تقوای مردم»، «دانشوران نیستانکی» و «رفتار صمیمانه ساکنان» در متون، بازتاب‌دهنده بافت اجتماعی مؤمن و منسجم روستا در گذشته است. معرفی افرادی چون محمدحسن نیستانکی یا حاجی حسین نیستانکی در متون تاریخی، نشان از جایگاه فرهنگی-دینی برجسته نیستانک دارد.

- **مؤلفه‌های محیطی (۱۰ کد):** توصیف‌های جغرافیایی، اقلیمی و فضایی، از جمله اشاره به نيزار، محل شکار گراز، مسیرهای ارتباطی به اردستان و قهساره، و موقعیت جغرافیایی در مسیرهای کاروانی، از مؤلفه‌های محیطی برجسته در اسناد هستند. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد که نیستانک نه تنها به‌لحاظ کالبدی بلکه از منظر موقعیت طبیعی و فضایی نیز واجد اهمیت بوده است.

- **مؤلفه‌های اقتصادی (۶ کد):** گرچه به میزان کم‌تری، اما سفرنامه‌ها به پیشه‌های سنتی، نوع محصولات زراعی و اقتصادی بومی نیز اشاره کرده‌اند. تولیدات محلی، تجارت مسیر کاروانی، و حرفه‌های خدماتی از جمله مؤلفه‌های اقتصادی مستند در متون هستند که می‌توانند زمینه‌ساز مطالعات توسعه پایدار بومی باشند.

در مجموع، فراوانی بالای مؤلفه‌های کالبدی و اجتماعی در متون تاریخی نشان می‌دهد که سفرنامه‌نویسان بیش از همه به عناصر فیزیکی و فرهنگ دینی-اجتماعی توجه داشته‌اند. این یافته‌ها ضمن تأکید بر چندلایه بودن هویت مکانی نیستانک، ظرفیت سفرنامه‌ها را به عنوان اسناد بازشناسی تاریخ فضایی و فرهنگی سکونتگاه‌های روستایی نشان می‌دهند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌های هویت مکانی در روستای تاریخی نیستانک، از طریق تحلیل محتوای اسناد توصیفی نظیر سفرنامه‌ها، وقف‌نامه‌ها و نقشه‌های تاریخی انجام گرفت. یافته‌ها نشان دادند که مؤلفه‌های کالبدی و اجتماعی بیشترین بسامد را در میان منابع داشته‌اند و نقش اساسی در بازنمایی هویت مکانی این سکونتگاه ایفا کرده‌اند. عناصر کالبدی نظیر قلعه، قنات، مسجد و مسیرهای ارتباطی، نه تنها ساختار فضایی روستا را شکل داده‌اند، بلکه به عنوان نمادهای تاریخی در ذهن روایتگران نیز ماندگار شده‌اند. در کنار

فهرست منابع

- آل هاشمی، آیدا (۱۳۹۱)، بازخوانی خیابان قزوین با تکیه بر اشعار عبدی بیگ و سایر مکتوبات موجود، *باغ نظر*، ۹(۲۲)، ۶۵-۷۴.
- ابرقویی فرد، حمیده؛ منصوری، سید امیر (۱۴۰۰). بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌های قرن نهم تا چهاردهم هجری قمری، *نشریه منظر*، ۱۳(۵۵)، ۲۹-۲۰.
- اسماعیلی مهرا، مهری؛ بیگدلی، حمید؛ ادیبی، علی (۱۳۹۷)، بررسی اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های اروپایی (سفرنامه‌های دوره صفویه و قاجار)، *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۸(۲۹)، ۹۲-۷۱.
- اعتمادی، جعفرقلی خان (۱۴۰۰)، *سفرنامه جلال‌الملک جعفرقلی خان اعتمادی، معین‌السلطان، تهران: ایران‌شناسی*.
- افشار، ایرج (۱۳۵۵)، *اطلال پارس، مجله یغما*، ۲۹(۳)، ۱۷۷-۱۷۴.
- افضل‌الملک، میرزا غلامحسین (۱۳۷۹)، *سفرنامه اصفهان*، به کوشش: ناصر افشارفر، تهران: انتشارات مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- امامی نائینی، حسین (۱۳۷۸)، *نائین قدیم*، تهران، ناشر: احمد امامی نائینی.
- باربارو، جوزا (۱۳۸۱)، *سفرنامه جوزا باربارو، در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی ۱۷-۱۲۲.
- بلاغی، سید عبدالحججه (۱۳۶۹)، *تاریخ نائین و فرهنگ تاریخ نائین*، تهران: چاپخانه مظاهری.
- بنی اقبال، ناهید؛ حیدری، آزاده (۱۳۸۸)، تحلیل محتوای سفرنامه‌های سیاحان انگلیسی، *نشریه دانش‌شناسی*، ۲(۶)، ۲۴-۱۱.
- جعفری، الهام؛ بیلان اصل، لیدا (۱۳۹۳)، مقاله بازخوانی تاریخی شهر خوی در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطراچی از دیدگاه سیاحان، *نشریه پژوهش‌نامه تاریخ*، ۹(۳۵)، ۲۵-۱.
- جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۸۹)، *تاریخ یزد*، ترجمه: ایرج افشار، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- جعفریان، رسول، (۱۴۰۱)، *پنجاه سفرنامه حج قاجاری*، قم: نشر مورخ.
- حسینی اشکوری، صادق، (۱۳۸۸)، *اسناد موقوفات اصفهان*، اصفهان: مجمع ذخائر اسلامی و اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اصفهان.
- حسینی‌زاده مهرجردی، سیده سعیده (۱۳۹۷)، مقاله بازخوانی عناصر هویت‌بخش معماری شهر یزد در سفرنامه جکسن، *نشریه مطالعات ملی*، ۱۹(۷۳)، ۱۳۰-۱۱۱.
- خسروشاهی، سیدهادی (۱۳۸۶)، *خاطرات زندگی صبحی و تاریخ: بایبگری و بهائیکری*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- رازی، امین احمد، (۱۳۷۸)، *تذکره هفت اقلیم*، تصحیح: جواد فاضل، جلد اول، تهران: علی اکبر علمی.
- رفیعی مهرآباد، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، *آثار ملی اصفهان*، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۰۴-۱۲۲-۴۹۲.
- سیدمرتضی، علی بن حسین (۱۴۴۲)، *الرسائل والمسائل*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷)، *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها*، ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- شعبانی، فاطمه؛ سجادی، زیلا؛ توکلی‌نیا، جمیله (۱۳۹۹)، *زوال هویت در روند تغییر و گسترش پراکنده‌روئی شهری*، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۲۱(۳)، ۱۲۲-۱۰۵.
- شیرازی، عالیه خانم (۱۳۹۷)، *چادر کردیم رفتیم تماشای (سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری)*، تدوین: زهره ترابی، تهران: نشر اطراف.
- عطاری، مهسا (۱۳۹۵)، نقش هویت در شکل‌گیری معماری و شهرسازی اسلامی، *کنفرانس بین‌المللی مهندسی معماری و شهرسازی*، تهران، ۸-۱.
- قاجاری، شاهزاده خانم** (۱۳۹۸)، *سه روز به آخر دریا (سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری)*، تدوین: نازیلا ناظمی، تهران: نشر اطراف.
- قائدی، محمدرضا؛ گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵)، *روش تحلیل محتوا*، از کمی‌گرایی تا کیفی‌گرایی، *نشریه روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی*، ۷(۲۳)، ۵۷-۸۲.
- کرمانی، علویه (۱۳۸۶)، *روزنامه سفر حج عتبات عالیات و دربار ناصری ۱۳۰۹-۱۳۱۲ ق (۱۲۷۱-۱۲۷۳ ش)*، به کوشش: رسول جعفریان، قم: نشر مورخ.
- گلبن، محمد؛ مشتاقی نائینی، علی بن محمد (۱۳۸۲)، *گزارش کویر: سفرنامه صفاءالسلطنه نائینی (تحفه الفقراء)*، تهران: اطلاعات.
- گلی زواره، غلامرضا (۱۳۷۳)، *سیمای نائین*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی: ۴۱-۳۸.
- گیبونز، ریچارد، (۱۴۰۳)، *سفرنامه ریچارد گیبونز «سرکوب شاهزادگان و خوانین یاغی»*، تهران: ایران‌شناسی.

محیطی اردکانی (۱۳۸۴)، سبزهپوشان: نگاهی به زندگی‌نامه امام زادگان مدفون در شهر مقدس قم، قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر.
 بی‌نا (۱۴۰۰)، سفرنامه یزد و کرمان به قلم مؤلفی ناشناس در دروان ناصرالدین‌شاه، تصحیح و مقدمه و تعلیقات: سید مرتضی آل داوود، تهران: مگستان.

مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۸۶)، اعلام/اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
 میرحسینی، محمدحسن (۱۳۸۴)، نکته‌یابی از وقف‌نامه جامع‌الخیرات، مجله فرهنگ، ۸۴(۵۶)، ۱۸۴-۱۶۳.
 نوفل، سیدعلیرضا؛ کلبادی، پارسین؛ پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۸)، بررسی و ارزیابی شاخص‌های مؤثر در هویت شهری (نمونه موردی محله جلفا در شهر اصفهان)، نشریه آرمان‌شهر، ۸۸(۳)، ۶۹-۵۷.

نیک‌زاد، ذات‌الله (۱۳۹۹)، بازخوانی وقف‌نامه حاجی رجبعلی بر مسجد جامع میبد، از دریچه تاریخ معماری، معماری اقلیم گرم و خشک، ۸(۱۱)، ۱-۲۵.

همایی، جلال‌الدین؛ همایی، ماهدخت بانو (۱۳۹۵)، تاریخ اصفهان حوادث و وقایع و حکام و سلاطین اصفهان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Carmona, M., Heath, T., Oc, T., & Tiesdell, S. (2003). Public places – Urban spaces: The dimensions of urban design. Architectural Press.

Conzen, M. R. G. (2004). Thinking about urban form: Papers on urban morphology, 1932–1998. Peter Lang.

Kia, M. (2013) "Limning the Land: Social Encounters and Historical Meaning in Early 19th-century Travelogues between Iran and India". <https://doi.org/10.7916/D85Q55CQ>

Vahdat, V. (2017). Occidental Perceptions of European Architecture in Nineteenth-Century Persian Travel Diaries: Travels in Farangi Space. DO - 10.4324/9781315547510

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Map&title=Special:MediaSearch&type=image> تاریخ و ساعت دسترسی: مهرماه ۱۴۰۳ ساعت ۱۷:۰۰